

Examen VWO

2022

tijdvak 2
tijdsduur: 3 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 23 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 47 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 De tweede slaap

De roman *De tweede slaap* van Robert Harris speelt in een verre toekomst. Vanuit die toekomst wordt teruggekeken naar ons huidige heden. Harris beschrijft de manier waarop techniek onze hedendaagse samenleving domineert. Zijn beschrijving klinkt pessimistisch:

tekst 1

We weten dat bijna iedereen, ook kinderen, van een apparaatje was voorzien dat hen in staat stelde om elkaar te zien en te horen, hoe ver ze ook van elkaar verwijderd mochten zijn; dat deze apparaten klein genoeg waren om in één hand te passen; dat ze vrijwel ogenblikkelijk toegang boden tot alle kennis, alle muziek en alle meningen en geschriften ter wereld; en dat ze in de loop der tijd het menselijk geheugen, het menselijke denkvermogen en zelfs het normale menselijke sociale verkeer geheel hebben verdrongen. Kortom, we weten dat deze apparaatjes over een bedwelmend vermogen beschikten, dat hun gebruikers niet alleen geestelijk verzwakte maar naar sommigen beweren ook tot waanzin dreef.

bron: Harris, De tweede slaap, Cargo 2019

Harris' pessimisme heeft te maken met het tenietdoen van individuele autonomie en de ontlijving van het lichaam.

- 1p 1 Leg met tekst 1 uit dat mensen de vrijheid hebben om hun eigen behoeftes te bevredigen, maar daarmee ook hun individuele autonomie teniet kunnen doen.
- 2p 2 Beargumenteer of de ontlijving van het lichaam volgens jou een positieve ontwikkeling is, met:
- een definitie van het goede leven en
  - een kritiekpunt op Harris' pessimisme in tekst 1.

Harris laat in zijn roman de wereld zoals wij die nu kennen – vol mogelijkheden en luxe – ten onder gaan aan een technologische ramp. Op de puinhopen van deze ramp, waarbij het merendeel van de wereldbevolking is gestorven en complexe kennis en technologie verloren zijn gegaan, creëert een handjevol overlevenden een nieuwe, sobere samenleving.

Deze toekomst lijkt op de manier van leven in de middeleeuwen, met kleine, zelfvoorzienende gemeenschappen die zijn gebaseerd op ambachten. De personages Lady Durnston en kapitein Hancock, die een weverij heeft, hebben in het boek het volgende gesprek.

tekst 2

[Hancock:] 'Onze weefgetouwen worden aangedreven door stromend water en gaan vaak kapot, voornamelijk omdat we geen invloed hebben op de waterstand in de rivier. In de lente en de winter stroomt die te snel, en in de zomer te traag. De natuur is de grootste rem op onze uitbreiding.'

'Wel,' zei Lady Durnston, 'ik ben blij dat de natuur je ambities in bedwang houdt. Ik zou het jammer vinden om de oude levenswijze in het dorp te zien verdwijnen.' [...]

[Hancock:] 'Luister: van alle mannen in de vallei heb ik de helft in dienst. Omdat ze meer produceren dan vroeger, betaal ik ze meer. Daardoor hebben ze meer te besteden [...], en daardoor kunnen de marktkooplui en winkeliers meer waren inkopen. Zo wordt welvaart verspreid.'

bron: Harris, De tweede slaap, Cargo 2019

De weefgetouwen uit tekst 2 horen bij wat Martin Heidegger 'oude techniek' noemt.

- 2p 3 Leg uit wat volgens Heidegger het wezen van de oude techniek inhoudt, met:
- zijn begrip 'waarheid' (*aletheia*) en
  - het voorbeeld van de rivier in tekst 2.

Hancock lijkt in tekst 2 te verlangen naar wat Heidegger 'moderne techniek' noemt. Aan het wezen van de moderne techniek kleven volgens Heidegger drie gevaren. Eén gevaar is dat de mens in de moderne techniek een bestelbaar bestand wordt en zijn menselijkheid verliest.

- 2p 4 Leg uit dat Hancocks houding ten opzichte van de natuur de **twee andere** door Heidegger genoemde gevaren van de moderne techniek in zich draagt.

Lady Durnston oppert in tekst 2 dat de natuur kan helpen om de oude levenswijze in het dorp te behouden. Dit idee zou ze kunnen onderbouwen met Hannah Arendts opvatting dat het ideaal van de *animal laborans* leidt tot een economie van verspilling en 'het verlies van ons tehuis'.

- 4p 5 Geef weer wat Arendt verstaat onder 'arbeid'.
Leg vervolgens uit dat Marx' ideaal van de *animal laborans* volgens Arendt leidt tot een economie van verspilling.
Leg tot slot uit dat Lady Durnston haar idee over de natuur tegenover Hancock kan onderbouwen met de opvattingen van Arendt dat:
- het ideaal van de *animal laborans* leidt tot een economie van verspilling en
  - de natuur niet louter een consumptiegoed is.

De toekomstige samenleving in *De tweede slaap* lijkt ook om een andere reden op de middeleeuwen: het christelijke geloof is verankerd in de manier van leven en er is geen scheiding van kerk en staat.

De hoofdpersoon in de roman is pater Christopher Fairfax. Hij mijmert over de armoede in het dorp en 'de val' (de ramp waaraan onze huidige wereld ten onder is gegaan):

tekst 3

Geen wonder dat de mensen zich in de eeuwen na de val weer zo vurig tot God hadden gekeerd: voor hen was het van levensbelang geweest om te kunnen geloven in een beter leven. [...] Fairfax zette zich schrap om zijn roeping te volgen: omzien naar wezen en weduwen. [...] Hij wilde [...] laten zien dat hij een serieuze man Gods was, en geen fanatieke jonge dweper uit de kathedraal, [...] en al evenmin een afstandelijke theoloog uit de bisschoppelijke stad die terugdeinsde voor de armen.

bron: Harris, De tweede slaap, Cargo 2019

In het christendom worden de theologale deugden geloof, hoop en liefde onderscheiden.

3p 6 Leg met tekst 3 uit:

- wat deugden tot theologale deugden maakt,
- wat de hoogste theologale deugd is en
- dat de hoogste theologale deugd op gespannen voet staat met hiërarchisch denken in het middeleeuws christendom.

De plot in *De tweede slaap* draait om een geheime archeologische verzameling die Fairfax vindt. Binnen de christelijke wetgeving in de toekomstige samenleving is het verboden om het verleden te onderzoeken. Volgens de christelijke machthebbers in de roman is dit verbod noodzakelijk om het goede leven te beschermen. Herontdekken van technologie zou volgens hen opnieuw tot een ramp leiden. Volgens verschillende filosofen maken instituties het goede leven mogelijk, maar kunnen die het goede leven ook bedreigen.

1p 7 Leg uit dat het genoemde verbod van de kerk om het verleden te onderzoeken kan worden opgevat als een bedreiging van het goede leven door instituties.

Fairfax heeft zich als pater altijd geschikt naar het verbod op onderzoek van het verleden. Maar door de inzichten in de technologie uit 'de wereld van vóór de val' (ons heden) twijfelt hij steeds vaker of zijn honger naar historische kennis wel echt 'zondig' is zoals hij altijd dacht.

Harris onderzoekt in *De tweede slaap* de vraag naar zin. Zijn antwoord is: in een onvrije samenleving onder een dogmatisch juk van het christendom zullen altijd door kritisch zelfonderzoek en de ontdekking van technologische kennis mensen opstaan zoals Fairfax die ontdekken dat een goed leven ook zonder de christelijke waarden van het geloof mogelijk is.

Deze opvatting van Harris over een fictieve toekomst is vergelijkbaar met de analyse van Charles Taylor dat de vraag naar zin in de loop van de geschiedenis is veranderd.

3p 8 Leg uit dat volgens Taylor de vraag naar zin in de moderne tijd is veranderd door:

- zelfreflectie en
- de opkomst van de natuurwetenschappen.

Beargumenteer vervolgens met deze analyse van Taylor of jij het eens bent met Harris' antwoord op de vraag naar zin in *De tweede slaap*.

Opgave 2 Surveillantiekapitalisme

In 2017 lekte een vertrouwelijk document van Facebook uit. Volgens het document beschikt Facebook over gedetailleerde gegevens over gemoedstoestanden van miljoenen jongeren: “Door het monitoren van posts, foto’s, interacties en internetactiviteit kan Facebook bepalen wanneer jongeren zich ‘gestrest’, ‘terneergeslagen’, ‘verward’, ‘bezorgd’, ‘zenuwachtig’, ‘dom’, ‘sullig’, ‘waardeloos’ of een ‘mislukking’ voelen.” Met deze data kan Facebook voorspellen wanneer jongeren emotioneel het meest vatbaar zijn voor bepaalde producten. Die gegevens kunnen worden gebruikt voor gepersonaliseerde advertentiedoelstellingen. Volgens Harvard-professor Shoshana Zuboff is het niet verbazingwekkend dat Facebook manieren zoekt om gebruikersgegevens te analyseren en verkoopbaar te maken met gepersonaliseerde advertenties. Dit is het verdienmodel van wat zij het ‘surveillantiekapitalisme’ noemt.

tekst 4

Het vermogen om gedrag te voorspellen wordt aan andere bedrijven verkocht en heeft, in toenemende mate, niet alleen betrekking op ons gedrag online maar op alles – van waar we na ons werk naartoe gaan, tot de kleding die we leuk vinden, de koffie die we kopen en de mensen die we kennen. Dat betekent dat ons gedrag – zelfs de intieme, persoonlijke momenten, zoals een huwelijksaanzoek of een miskraam – wordt omgezet in iets wat financiële waarde heeft, doordat bedrijven ons naar bepaalde locaties kunnen leiden of sturen dat we ons op een bepaalde manier gaan gedragen.

bron: Wired, Pokémon Go was a warning about surveillance capitalism, 2019

Jürgen Habermas waarschuwt dat de leefwereld gekoloniseerd kan worden door het economisch systeem.

2p **9** Geef Habermas’ onderscheid tussen instrumentele en communicatieve rationaliteit weer.

Leg vervolgens met dit onderscheid en met bovenstaand voorbeeld van Facebook Habermas’ opvatting uit dat de leefwereld gekoloniseerd kan worden door het economisch systeem.

Er zijn overeenkomsten tussen het surveillandiekapitalisme van de eenentwintigste eeuw en het industriële kapitalisme van de negentiende eeuw.

1p **10** Leg met tekst 4 uit welke overeenkomst er is tussen de rol van het kapitaal in het industriële kapitalisme en in het surveillandiekapitalisme.

Volgens Zuboff werkt het surveillancekapitalisme volgens een eenvoudige logica: hoe meer verschillende data je verzamelt, des te beter worden je gedragsvoorspellingen. Zo biedt Google gratis diensten aan als Android, Maps en YouTube om meer data te kunnen verzamelen. Volgens Zuboff onderschatten veel mensen de gevolgen van het op grote schaal verzamelen van data door techbedrijven. Mensen vinden die gepersonaliseerde advertenties wel handig of denken niets te verbergen te hebben. Zij zegt daarover:

tekst 5

Al die uitspraken getuigen van een diep onbegrip van wat er speelt. Wij denken dat de enige persoonlijke informatie die ze over ons hebben door onszelf aan ze is gegeven. [...] Maar de persoonlijke gegevens die we zelf aan techbedrijven geven is het minst belangrijke deel van de informatie die ze over ons verzamelen. [...] Jij moet het gevoel krijgen dat je wordt bediend. Je moet worden bedwelmd door gemak, zodat je niks merkt en zodat je niet klaagt.

bron: VPRO Tegenlicht, De grote dataroof, 2019

Marx heeft kritiek op instituties.

- 3p 11 Geef Marx' onderscheid tussen bovenbouw en onderbouw weer. Leg vervolgens uit dat Marx' kritiek op instituties te herkennen is in Zuboffs kritiek op het surveillancekapitalisme, met de begrippen:
- klassenbelang en
  - vals bewustzijn.

Zuboff waarschuwt dat het surveillancekapitalisme de fundamentele van onze democratie ondermijnt. Doordat bedrijven steeds intiemere data verzamelen en daarmee gedrag proberen te sturen, wordt er volgens haar inbreuk gemaakt op twee fundamentele rechten die nodig zijn om de vrijheid van het individu in een democratie te waarborgen: het recht op een afgeschermd privéruimte en het recht om je eigen gedrag in de toekomst te bepalen.

Het idee van burgerrechten, zoals dat onder anderen door John Locke geformuleerd is, is mede gebaseerd op de protestantse religieuze levenservaring.

- 1p 12 Leg uit dat het recht op een afgeschermd privéruimte aansluit bij de protestantse religieuze levenservaring.
- 1p 13 Leg uit dat het recht om je eigen toekomst te bepalen aansluit bij Lockes ideeën over burgerrechten.

Zuboff verzet zich tegen de gedachte dat het 'nu eenmaal bij deze tijd hoort' dat techbedrijven onze gegevens verzamelen en gebruiken. In plaats daarvan doet zij de volgende oproep:

tekst 6

Om de democratie levend te houden, moeten wij ons gevoel van woede en verlies over wat ons wordt afgenomen blijven voeden. Ik heb het niet alleen over onze 'persoonlijke informatie'. Wat hier op het spel staat is de menselijke verwachting dat we zelf de baas zijn over ons eigen leven en zelf de auteur zijn van onze ervaringen. [...] *Wie beschikt over kennis? Wie beslist? En wie bepaalt wie er beslist?* Dat het surveillancekapitalisme zich zoveel van onze rechten in die domeinen heeft toegeëigend is een schandelijk misbruik van digitale mogelijkheden en de ooit grootse belofte om kennis te democratiseren en ons leven efficiënter te maken. Laat er een digitale toekomst zijn, maar laat dat in de eerste plaats een menselijke toekomst zijn.

bron: Zuboff - The Age of Surveillance Capitalism, 2019

Authenticiteit is een kenmerk van de moderne invulling van het goede leven. Je zou kunnen beweren dat deze invulling voldoende weerstand kan bieden aan de macht van het surveillancekapitalisme.

- 2p 14 Geef met tekst 6 een argument **voor** en een argument **tegen** deze bewering.

Volgens Zuboff in tekst 6 staat in het surveillancekapitalisme de menselijkheid op het spel.

Dit sluit aan bij de opvatting, van onder anderen Adam Smith, dat de vrije markt gepaard gaat met dehumanisering.

- 3p 15 Leg de opvatting van Smith uit dat de vrije markt gepaard kan gaan met dehumanisering.

Leg vervolgens uit welke oplossing Smith biedt tegen deze dehumanisering.

Beargumenteer tot slot met Zuboffs opvatting dat de menselijkheid op het spel staat of Smiths oplossing voldoende zou zijn om dehumanisering in het surveillancekapitalisme tegen te gaan.

- 2p 16 Beargumenteer of het surveillancekapitalisme volgens jou een bedreiging is voor het goede leven, met:
- het idee van de begrenzing van de neoliberale marktlogica en
  - het holistisch vrijheidsbegrip.

Opgave 3 Leven met een beperking

‘Dineren in het donker’ is een avondje uit waarbij de gasten dineren in het pikkedonker en worden bediend door obers met een visuele beperking. Er wordt niet verteld wat er op het bord ligt; dit moeten de gasten ontdekken met behulp van hun andere zintuigen.

Inmiddels is het concept uitgegroeid tot een wereldwijd succes, waarmee verschillende horeca- en belevenisondernemingen veel geld verdienen. Gasten beschrijven hun ervaringen in recensies als ‘verrijkend’ en ‘surrealistisch’. Volgens sommigen werkt het verbindend om te moeten overleggen met de visueel beperkte bediening om te weten waar je glas wijn staat. Anderen geven aan dat ze vooral beseffen hoe gelukkig ze zijn dat ze ‘gewoon kunnen zien’. En het merendeel noemt het een fantastische belevenis om op deze manier te genieten van eten.

‘Dineren in het donker’ kan gezien worden als een voorbeeld van de transformatie-economie. Deze economie heeft twee implicaties.

3p 17 Leg uit wat de transformatie-economie inhoudt.

Beargumenteer vervolgens met **beide** implicaties van de transformatie-economie of ‘dineren in het donker’ volgens jou bijdraagt aan zingeving.

Journalist Tanmoy Goswami wil met zijn artikelen en columns bijdragen aan de maatschappelijke erkenning van mensen met fysieke en mentale beperkingen. Hij keek uit naar een avondje ‘dineren in het donker’, omdat hij benieuwd was of dit evenement zou kunnen bijdragen aan die maatschappelijke erkenning. Maar het viel hem tegen. Hij merkte dat het hem niet interesseerde om te raden welk eten er op zijn bord lag. Hij raakte verveeld. En het overleg met de visueel beperkten over waar zijn bestek lag vond hij ongemakkelijk. Na afloop was Goswami teleurgesteld over ‘dineren in het donker’.

Aristoteles heeft in zijn deugdethiek oog voor de omstandigheden waarin mensen zich bevinden.

2p 18 Geef Aristoteles’ onderscheid tussen emoties, vermogens en karakterhouding weer.

Leg vervolgens met dit onderscheid uit dat Goswami volgens Aristoteles voortreffelijkheid zou kunnen ontwikkelen door zijn ervaring van teleurstelling bij ‘dineren in het donker’.

Goswami is er door zijn teleurstellende ervaring met ‘dineren in het donker’ niet van overtuigd dat het nabootsen van beperkingen helpt bij het verkrijgen van maatschappelijke erkenning van mensen met een beperking. Terwijl hij juist graag wil bereiken dat mensen met een beperking niet worden uitgesloten of gediscrimineerd.

Tegenwoordig vatten wij maatschappelijke erkenning op als ‘niet worden gediscrimineerd of uitgesloten’. De betekenis van maatschappelijke erkenning van mensen met een beperking is vanuit Aristoteles’ opvatting van het goede leven anders dan vanuit onze hedendaagse opvattingen.

- 2p 19 Leg dit verschil in betekenis van maatschappelijke erkenning uit, vanuit:
- de dimensie ‘natuur’ en
  - de dimensie ‘instituten’.

Ook volgens Emily Ladau leidt het nabootsen van beperkingen niet tot maatschappelijke erkenning van mensen met een beperking. Ladau heeft zelf een beperking en is gebonden aan een rolstoel. Volgens haar helpen projecten waarbij bijvoorbeeld gezonde schoolkinderen een dag in een rolstoel moeten zitten niet tegen discriminatie en uitsluiting. Dit soort projecten van nabootsing leiden volgens haar hooguit tot tijdelijke inleving, maar dat is iets anders dan erkenning:

tekst 7

[W]e moeten ophouden om ‘inleving’ gelijk te stellen aan ‘erkenning’. We moeten verschillen omarmen als een gegeven van het menselijk bestaan zonder ze eerst te hoeven nabootsen.

bron: huffpost.com - I Won't Pretend That Disability Simulation Works, 2017

Erkenning (‘Anerkennung’) speelt een centrale rol in de opvattingen over vrijheid van Georg Hegel.

- 1p 20 Leg uit in welk opzicht de uitspraak van Ladau in tekst 7 kan aansluiten bij Hegels opvatting over ‘Anerkennung’.

Voor mensen in een rolstoel, zoals Ladau, zijn stoepranden levensgevaarlijk en voor mensen met een groeistoornis zitten pinautomaten op een onmogelijke hoogte. Mensen met een beperking zijn vaker werkloos dan mensen zonder beperking omdat veel studies en beroepen voor hen alleen mogelijk zijn met aanpassingen, en daar wordt niet altijd in geïnvesteerd.

Ladau wijst erop dat haar identiteit als persoon met een beperking niet alleen moeilijk is vanwege haar eigen lichamelijke ongemakken. Haar identiteit is voor haar namelijk ook verbonden met het onbegrip vanuit haar sociale omgeving en de belemmeringen die ze ervaart in de manier waarop de publieke ruimte is ingericht.

In Hegels opvatting over vrijheid speelt behalve het begrip 'Anerkennung' ook de sfeer van de zedelijkheid een rol.

- 1p 21 Leg met Hegels sfeer van de zedelijkheid uit dat Ladau volgens Hegel **niet** vrij zou zijn.

Erkenning heeft te maken met de dimensie 'relaties'.

Martha Nussbaum hanteert de *capabilities approach* als criterium voor het goede leven in een samenleving.

- 3p 22 Leg met een voorbeeld van mensen met een beperking uit wat Nussbaums *capabilities approach* inhoudt.

Geef vervolgens een eigen opvatting over 'relaties' als dimensie van het goede leven.

Beargumenteer tot slot met deze opvatting of een *capabilities approach* voldoende is voor maatschappelijke erkenning van mensen met een beperking.

Ladau ervaart door pogingen tot 'inleving', zoals een middagje in een rolstoel, geen enkele verandering wat betreft erkenning. Inleving leidt volgens haar vooral tot medelijden, waardoor het een persoonlijke kwestie wordt of iemand wel of geen rekening houdt met mensen met een beperking.

Deze afwijzing van 'inleving' en Ladaus oproep voor maatschappelijke erkenning zouden kunnen aansluiten bij de opvatting van Joan Tronto over zorg. Volgens Tronto is zorg een publieke taak, maar is deze taak door invoering van de vrije markt uit het oog verloren omdat er een scheiding heeft plaatsgevonden tussen de private en de publieke sfeer.

- 2p 23 Leg uit wat deze scheiding tussen private en publieke sfeer volgens Tronto inhoudt.

Leg vervolgens met deze scheiding uit dat Ladaus afwijzing van 'inleving' kan aansluiten bij Tronto's opvatting dat zorg een publieke taak zou moeten zijn.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift, dat na afloop van het examen wordt gepubliceerd.